

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**ПСИХОЛОГІЯ ЖИТТЄТВОРЕННЯ
ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНОМУ СВІТІ**

Монографія

За редакцією Т. М. Титаренко

Київ – 2016

УДК 159.98 : 316.628 : 316.444

ББК 88.5

П 86

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 14/15 від 17 грудня 2015 року

Рецензенти:

В. В. Горбунова, доктор психологічних наук;

Н. В. Чепелева, доктор психологічних наук

Психологія життєтворення особистості в сучасному світі :
П 86 монографія / Ю. Д. Гундертайло, В. О. Климчук, О. Я. Кляпець
та ін. ; за ред. Т. М. Титаренко ; Національна академія педагогіч-
них наук України, Інститут соціальної та політичної психології. –
К. : Міленіум, 2016. – 320 с.

ISBN

Монографію підготовлено за результатами планової фундаментальної науково-дослідної роботи “Соціально-психологічні практики особистісного життєконструювання в сучасному світі”, що здійснювалась упродовж 2011–2015 років колективом лабораторії соціальної психології особистості під керівництвом її завідувачки – доктора психологічних наук, професора, члена-кореспондента НАПН України Т. М. Титаренко. У центрі уваги науковців – проблема соціально-психологічних практик, використовуваних особистістю для творчої розбудови власного життя. Обґрунтовано теорію особистісного життєконструювання та розроблено технології оптимізації практикування; висвітлено мотиваційний вимір життєконструювання з його дискурсивною природою та наративно-ментативною структурою; розроблено концепцію практик життєконструювання в субкультурах проблемної молоді; на основі стабілізаційних практик визначено можливості керування ризиками, а практики інтеграції страху смерті розкрито як особистісний ресурс життєтворення; запропоновано модель конструювання особистістю сімейного простору, визначено способи оптимізації наративних практик сімейного життєконструювання та жіночих практик побудови партнерських стосунків; з’ясовано способи оптимізації комунікативних інтернет-практик, досліджено психотерапевтичні ефекти плейбек-театру та їх роль в оптимізації життєтворення особистості.

Видання адресоване викладачам психології та соціальної роботи вищих навчальних закладів, студентам, аспірантам, науковцям-психологам, фахівцям у галузі освіти і соціальної роботи – вчителям, соціальним працівникам, соціальним педагогам, практичним психологам.

УДК 159.98 : 316.628 : 316.444

ISBN

ББК 88.5

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2016
© Гундертайло Ю. Д., Климчук В. О., Кляпець О. Я., Лазоренко Б. П.,
Ларіна Т. О., Любімова Ю. А., Мирончак К. В., Посохова В. В.,
Савінов В. В., Титаренко Т. М., 2016

ЗМІСТ

Вступ (<i>Т. М. Титаренко</i>)	7
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ ЯК СПОСОБИ ОСОБИСТІСНОГО ЖИТТЄКОНСТРУЮВАННЯ	13
1.1. Соціально-психологічні практики конструювання життєвого шляху особистості (<i>Т. М. Титаренко</i>)	13
1.1.1. Теоретико-методологічні підходи до життєтворення як практикування.....	13
1.1.2. Модель соціально-психологічних практик життєтворення особистості.....	29
1.1.3. Життєві шляхи особистості: напрями моделювання процесуальності	36
1.1.4. Способи оптимізації практик особистісного автобіографування	43
<i>Висновки</i>	53
1.2. Життєтворення у мотиваційно-дискурсивному вимірі (<i>В. О. Климчук</i>)	56
1.2.1. Мотиваційний дискурс і життєтворення особистості. Мотивація як текст.....	56
1.2.2. Наративно-ментативне конструювання мотиваційного дискурсу.....	65
1.2.3. Мотиваційно-дискурсивні практики життєтворення	74
1.2.4. Трансформації мотиваційного дискурсу в процесі життєтворення	79
<i>Висновки</i>	88

РОЗДІЛ 2. АСОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ ПРОБЛЕМНОЇ МОЛОДІ І СТАБІЛІЗАЦІЙНІ РЕСУРСИ ОСОБИСТОСТІ	90
2.1. Соціально-психологічні практики життєтворення особистості в субкультурах проблемної молоді	
<i>(Б. П. Лазоренко)</i>	90
2.1.1. Субкультури проблемної молоді: пошуки себе	90
2.1.2. Репертуар та основні характеристики асоціальних практик життєконструювання проблемної молоді	99
2.1.3. Можливості трансформації асоціальних практик життєконструювання проблемної молоді в практики просоціальні.....	106
2.1.4. Технології оптимізації просоціальних практик життєконструювання особистості в субкультурах проблемної молоді	113
<i>Висновки</i>	122
2.2. Керування ризиками як фактор життєтворення особистості <i>(Т. О. Ларіна)</i>	125
2.2.1. Проблема керування ризиками: реалії соціального простору	125
2.2.2. Мінімізація ризиків, соціально-психологічна безпека та стабільність особистості	137
2.2.3. Соціально-психологічні практики стабілізації життєвого простору особистості	144
2.2.4. Способи оптимізації стабілізаційних практик особистості.....	151
<i>Висновки</i>	157
2.3. Зустріч зі смертю як технологія життєтворення особистості <i>(К. В. Мирончак)</i>	158
2.3.1. Психологічний ресурс страху смерті: від деструкції до можливості конструювання.....	158
2.3.2. Способи взаємодії людини зі страхом смерті	168
2.3.3. Практики інтеграції страху смерті у військових та цивільних громадян.....	171
<i>Висновки</i>	176

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ КОНСТРУЮВАННЯ ПАРТНЕРСЬКИХ І ПОДРУЖНІХ СТОСУНКІВ	179
3.1. Життєтворення особистості в сімейній сфері: практики побудови сім'ї (<i>О. Я. Кляпець</i>).....	179
3.1.1. Складові процесу побудови особистістю власного сімейного простору.....	179
3.1.2. Основні принципи успішного “практикування” сімейного життя	189
3.1.3. Традиційна і сучасна сім'я.....	195
3.1.4. Оптимізація “сім'єтворення” в наративній парадигмі	201
3.1.5. Модель психологічної роботи, спрямованої на підвищення екологічності та діалогічності в побудові сімейного простору.....	205
<i>Висновки</i>	211
3.2. Наративні практики в подружньому життєтворенні молодих сімей (<i>Ю. А. Любімова</i>).....	212
3.2.1. Сімейний наратив як практика конструювання подружніх стосунків.....	213
3.2.2. Способи оптимізації наративних практик: від повсякденних до трансформаційних.....	217
3.2.3. Як наративні практики сприяють оптимізації взаємин у молодих сім'ях.....	221
<i>Висновки</i>	228
3.3. Жіночі практики конструювання партнерських стосунків (<i>Ю. Д. Гундертайло</i>)	229
3.3.1. Жіночі практики як актуальний запит практичної психології.....	229
3.3.2. Жіночі практики в патріархальному дискурсі.....	231
3.3.3. Партнерські стосунки: від пошуку ідеалу до здорових відносин.....	233
3.3.4. Особливості диспозицій жіночого габітусу на ниві партнерських стосунків	236
3.3.5. Типи жіночих практик конструювання партнерських стосунків у контексті глобалізації.....	245

3.3.6. Тренінгова програма оптимізації жіночих практик конструювання партнерських стосунків.....	249
<i>Висновки</i>	254

**РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ
ЖИТТЄКОНСТРУЮВАННЯ У ВІРТУАЛЬНОМУ
СВІТІ.....256**

**4.1. Соціальні інтернет-сервіси – новий вимір
життєтворення особистості (В. В. Посохова)256**

4.1.1. Соціальні інтернет-сервіси як новий вимір
життєтворення особистості.....256

4.1.2. Комунікативні інтернет-практики користувачів
медіапростору.....262

Висновки

**4.2. Практики плейбек-театру як способу особистісного
життєконструювання (В. В. Савінов)273**

4.2.1. Плейбек-театр як комплекс практик театралізації.....273

4.2.2. Плейбек-театр як практика театралізації наративу.....282

4.2.3. Психотерапевтичні ефекти плейбек-театру
в контексті оптимізації життєтворення особистості.....285

Висновки

Післямова (Т. М. Титаренко).....291

Література.....295

Ефективність життєтворення особистості визначається досягненням певного балансу між фоновими, стабілізаційними, і перетворювальними, екстремальними, практиками в різних сферах побудови життєвого шляху. Баланс практик забезпечує відносну стабільність, упізнаваність і водночас динамічність, відновлюваність Я-концепції, комунікативного простору і часу життя особистості.

1.2. Життєтворення у мотиваційно-дискурсивному вимірі

1.2.1. Мотиваційний дискурс і життєтворення особистості. Мотивація як текст

Життєтворення особистості та інтеракційний простір.

Низка фундаментальних питань постає в процесі вивчення життєтворення – це і питання про його рушійні сили, і про його сутність, і про зміст, форми, види тощо. Узагальнюючи попередні лінгвістико-соціолого-психологічні розвідки, можна підсумувати, що коріння життєтворення – у взаємодії з Іншим, в інтеракційних процесах, до мережі яких ми залучаємося ще до моменту народження та без яких годі увявити саме людське життя, які самі стають частиною нашого життя і в яких наше існування триває навіть після фізичного зникнення. Отже, пошук відповідей на поставлені запитання можливий за умови занурення в інтеракційний вимір, – а, зважаючи на багатомірність самих інтеракційних процесів, краще сказати, – в інтеракційний простір.

Витоки розуміння сутності інтеракційного простору особистості та його генези добре простежуються в концепції символічного інтеракціонізму Дж. Міда і понятті “дзеркального Я” Ч. Кулі, ідеї інтеріоризації вищих психічних функцій (Ж. Піаже, Л. С. Виготський), теорії комунікативної дії Ю. Габермаса та ідеях соціальної структури життєсвіту А. Шюца, виділенні соціального простору життєвого світу Т. М. Титаренко, концепції соціального конструювання дійсності К. Джерджена, інтеракційній кратологічній концепції узалежнення/впорядкування В. О. Васютинського.

Передусім спробуймо узагальнити основні ідеї засновників інтеракційно-символічної парадигми Ч. Кулі та Дж. Міда. У Ч. Кулі

одним із центральних положень є принципова можливість людини відкрити своє “Я” лише через реакції інших людей, через взаємодію з ними і їхні оцінки [Кулі, 2000]. Таке “Я” Ч. Кулі описує за допомогою метафори “дзеркального Я”, наводячи три стадії Я-відкриття: наше сприймання погляду на Інших, наше сприймання їхніх думок з приводу нашого погляду, наші почуття з приводу їхніх думок. Соціальний світ стає дзеркалом, у яке людина дивиться постійно, пізнаючи і вибудовуючи своє “Я” і цим самим допомагаючи іншим будувати свої “Я”, постійно це саме дзеркало змінюючи. Відповідно до поглядів Дж. Міда, людська самість має соціальну природу і виникає внаслідок прийняття щодо себе настановлень спочатку конкретного “Іншого” в рамках конкретних соціальних дій, а потому – “узагальнених Інших” як цілісного образу певних соціальних груп, до яких людина належить. Самість (self) – це свого роду інтерналізовані Інші. У такому сенсі інтеракція є обміном символами, тож для розуміння людської поведінки необхідно цю мову символів пізнати. Пізнання ж здійснюється за допомогою процесу “прийняття ролі” як уявного поміщення себе на місце Іншого, і саме завдяки цьому процесу і з’являється можливість розвитку самості [Mead, 1934].

Таким чином, висновується центральна роль інтеракції в розвитку “Я” і самосвідомості, а ідеї Ч. Кулі і Дж. Міда знаходять своє продовження в різних сферах соціології та психології. Так, у концепції соціальних структур життєсвіту А. Шюца утверджується передусім первісна інтерсуб’єктивність світу та розбудовується структура соціального світу (інтеракційного простору, простору інтерсуб’єктивної взаємодії), яка охоплює *безпосередній досвід іншого та опосередкований досвід соціального світу*. Конституювання ситуації безпосереднього досвіду іншого можливе завдяки *Ти-настановленню* (до-предикативне, до-рефлексивне підмічання сутності іншої людини в її актуальному бутті поруч, у часовій і просторовій безпосередності, її тут-бутті). У разі взаємного *Ти-настановлення* А. Шюц говорить про виникнення *Ми-зв’язку*, при цьому досвіди у *Ми-зв’язку* є спільними досвідами, оскільки кожен з учасників цього зв’язку переживає не лише себе в ньому, а й настановлення іншого щодо себе. Отже, саме у “*Ми-зв’язку*” вибудовується та континуально підтверджується інтерсуб’єктивність життєсвіту. Життєсвіт не є ані моїм, ані твоїм приватним світом,

ані таким, що сумує мій і твій, але він є світом нашого спільного досвіду” [Шюц, 2004, с. 81]. Що ж до опосередкованого досвіду соціального світу, то тут конститууювальним є Ви-настановлення, яке народжується з типізації Інших та із синтезу одиничних досвідів (тлумачень запасу знань про соціальний світ) і полягає в уявлянні певних типових властивостей Іншого.

Соціальний простір життєвого світу виділяє Т. М. Титаренко, розуміючи під ним “...упорядкованість і взаємодію певних соціальних зв’язків і процесів, суспільних відносин, їх насиченість, щільність” [Титаренко, 2003, с. 64]. При цьому життєвий світ занурений у цей соціальний простір, конституований ним і впливає на нього: “Психологічний простір складається всередині простору соціального, відчуваючи на собі його вплив і видозмінюючи, своєю чергою, його характеристики” [там само].

Наразі, виходячи з позицій Ч. Кулі, Дж. Міда, соціологічних розвідок А. Шюца в обрамленні положень Т. Лукмана, теорії Ю. Габермаса, концепції Т. М. Титаренко, можна зробити висновок про центральну роль інтерсуб’єктивних інтеракційних процесів. Також у всіх згаданих концепціях простежуються ідеї генези інтеракційного простору від безпосереднього досвіду Іншого до опосередкованого досвіду соціального світу; від процесу віддзеркалення оцінок свого “Я” – до розвитку самості й віддзеркалення “Я” Інших. Ключову роль у цих процесах відіграють механізми інтеріоризації/екстеріоризації, моделі яких уперше були оприявлені в соціологічних працях Е. Дюркгайма [Дюркгейм, 1995], потому – розвинулися у психологічних концепціях французької школи (Ж. Піаже, П. Жане, А. Валлон) та культурно-історичній психології Л. С. Виготського [Виготский, 2005]. У концепції Л. С. Виготського інтеріоризація вищих психічних функцій розглядається як процес “врощування”, за якого первинно психічні функції будуються як зовнішні, з опертям на зовнішній знак, і є соціальними способами поведінки, що застосовуються до самого себе: “Всяка вища психологічна функція була зовнішньою – значить, вона була соціальною; раніше, ніж стати функцією, вона була соціальними стосунками двох людей... У загальній формі: стосунки між вищими психологічними функціями були колись реальними стосунками між людьми... Загальний закон: усяка функція в культурному розвитку дитини з’являється на сцені двічі, у двох планах – спочатку

соціальному, потім – психологічному, спочатку між людьми як категорія інтерпсихологічна, потім – усередині дитини” [там само, с. 1021]. Ще один висновок, який робить Л. С. Виготський і який прокладає шлях від концепції інтеріоризації до ідей конструювання: якщо в основі розвитку вищих психологічних функцій генетично лежать стосунки людей, то: “... 1) треба пояснювати їх не через внутрішні органічні зв’язки, а зовні – виходячи з того, що людина керує роботою мозку через зовнішні стимули; 2) вони (психологічні функції. – В. К.) суть не природні структури, а конструкції; 3) основний принцип роботи вищих психічних функцій (особистості) – соціальна за типом взаємодія функцій, яка стала на місце взаємодії людей” [там само, с. 1023]. Ідеться, власне, про інтеріоризацію інтеракційних процесів та їх роль у конструюванні процесів особистості, особистості в цілому, а відтак – її життєтворення.

Онтогенетичний вимір інтеракційних процесів представлено в інтеракційній кратологічній концепції узалежнення/впорядкування В. О. Васютинського [Васютинський, 2005]. Дослідник розглядає взаємодію людини з оточенням як таку, що відбувається в спіралеподібно-осциляторний спосіб, за якого крайніми точками є дискурс узалежнення і дискурс упорядкування, які проявляються на кожному з етапів онтогенезу. Дискурс узалежнення стосується реалізації мотиваційно-афективних компонентів психіки (це передусім емоційні залежності) і має два субдискурси: первинне узалежнення (“материнського” типу, втілена первісна залежність дитини від матері на початковому етапі розвитку, “чуттєва психічна основа” особистості, функція – забезпечення базальної єдності зі світом і формування емоційної бази взаємодії з іншими) і вторинне узалежнення (“батьківського” типу, втілене абстрагування базових емоційних переживань; полягає в покладанні мети, ідеалу, зразка; відображає розбудову світоглядно-символічної сфери) [там само]. Відповідно, кожен період вікового розвитку характеризується виходом на перший план одного з видів узалежнення (первинного, вторинного) чи впорядкування, які можуть слугувати водночас і маркерами соціалізації/інтеріоризації інтеракційних процесів, і їх конститутивами.

Дискурс, інтеракційний простір і життєтворення. Коли розглядати життєтворення в контексті інтеріоризації інтеракційного простору, на перший план виходить мова як посередник інтера-

кції і саме тіло цього простору. Як зазначає Дж. Мід, мова не просто символізує попередньо наявну ситуацію чи об'єкт, вона уможлиблює існування або появу цієї ситуації чи цього об'єкта. Мова є частиною механізму, в якому ситуація чи об'єкти створюються [Mead, 1934]. Л. С. Виготський розглядає мову як психологічний засіб, за допомогою якого дитина ззовні оволодіває своєю поведінкою на певному етапі розвитку, і як інструмент забезпечення соціальних зв'язків, котрі так само є конститутивами вищих психічних функцій [Виготский, 2005, с. 1022]. Теза про центральну роль мови в соціальному конструюванні світу пронизує наскрізь концепцію К. Джерджена (способи опису і пояснення світу як наслідки соціальної взаємодії, опосередкованої мовою), Т. М. Титаренко (пріоритетність лінгвістичної реальності для аналізу особистості), П. Бергера, Т. Лукмана (мова як основа культурних систем) тощо.

Під кутом зору психологічного дослідження мова має сенс не просто як лінгвістичний феномен, а переважно у своїй єдності із життям, зануреності в життя, засвоєнні людиною. Для позначення саме такої мови нині використовують поняття “дискурс”, яке першими почали вживати в 50-х роках ХХ ст. Е. Бенвеніст та З. Гарріс. За визначенням А. В. Вашкевича, дискурс є раціонально організованим і соціокультурно детермінованим способом вербальної артикуляції іманентно-суб'єктивного змісту свідомості та екзистенційно-інтимного змісту досвіду [Вашкевич, 2002]. Сучасна теорія дискурсу визнає його конституювальну роль у формуванні як індивідуального життєвого світу людини, так і соціального світу в цілому. Це і поняття про владні властивості дискурсу М. Фуко [Фуко, 1977], розуміння боротьби дискурсів Е. Лакло, Ш. Муфф і критичний дискурс-аналіз Н. Феркло (див. [Йоргенсен, 2008]), і дискурс об'єкта Ж. Бодріяра [Бодрийяр, 2000] та дискурсивні розвідки Т. ван Дейка [Van Dijk, 1998], а також дискурсивна психологія, засновниками якої вважаються Дж. Поттер, М. Уеззерелл [Поттер, 2004].

Якщо інтеракційний простір (як простір інтерсуб'єктних інтеракційних процесів) відіграє важливу роль у життєтворенні особистості, то роль дискурсу не менш важлива. Змістову роль дискурсу в життєтворенні особистості описує Т. М. Титаренко: “Проблема життєвого світу певною мірою є класичною герменевтичною проблемою інтерпретації, тлумачення. Людина розбудовує свій життє-

вий світ, оприлюднюючи його, оголюючи, розгортаючи на поверхні буденності свої цінності й уподобання, зацікавлення і потреби. Приховати, залишити щось «при собі» неможливо» [Титаренко, 2003, с. 33].

Мову як психомеханіку свідомості розглядає Л. В. Засекіна, виокремлюючи в ній когнітивну (вроджену) і дискурсивну (культурно зумовлену) природу й наголошуючи, що мова привносить акти усвідомлення в структурно-функціональну організацію свідомості і втілюється в досвіді. Також дослідниця ґрунтовно розглядає поняття “мовна особистість”, зазначаючи, що це людина, яка послуговується мовою як засобом вираження національно-культурного простору, а не лише як системою лінгвістичних правил. До структури мовної особистості віднесено когнітивний (мовна здатність, мовні здібності, знання, стратегії, компетентність та картина світу), емоційний (біологічні, соціальні та психологічні емоції) та мотиваційний (мовні цілі, мотиви, настановлення та мовна інтенціональність) компоненти. Важливо, що поряд із мовною особистістю Л. В. Засекіна говорить про “мовленнєві особистості” і визначає їх як складові мовної особистості, які проявляються в різних контекстах спілкування [Засекіна, 2014].

Отже, інтеракційний простір трансформується від безпосереднього досвіду Іншого до опосередкованого досвіду соціального світу, а процеси інтеріоризації/екстеріоризації при цьому відіграють ключову роль. Дискурс як мова-занурена-в-життя/життя-сконцентроване-у-мові є власне тим, що забезпечує саму можливість існування інтеракційного простору особистості. Він є тим, що опосередковує, і тим, у чому твориться інтерсуб’єктна взаємодія, а тому пріоритет дискурсивної реальності у вивченні життєтворення особистості стає очевидним. Т. ван Дейк так класифікує визначення дискурсів: 1) у широкому сенсі дискурс є комунікативною подією, яка відбувається між тим, хто говорить, і тим, хто слухає (спостерігає і т. ін.) у процесі комунікативної дії (КД) в певному часовому, просторовому та інших контекстах; 2) у вузькому сенсі дискурс – це завершений або ж такий, що триває, “продукт” комунікативної дії, його письмовий або мовний результат, який інтерпретується; 3) дискурс як тип мається на увазі тоді, коли він стосується не конкретних КД, а типів вербальної продукції; 4) дискурс як жанр використовується для позначення певного текстового жанру:

новинний дискурс, науковий дискурс, політичний дискурс; 5) дискурс як соціальна формація використовується щодо певного історичного періоду, соціальної спільноти чи цілої культури: комуністичний дискурс, організаційний дискурс тощо [Van Dijk, 1998].

Важливим також є виділення рівнів дискурсу. Так, Т. ван Дейк говорить про дискурс-контекст (макрорівень, дискурс як соціальна формація) і про дискурс-дію (мікрорівень, комунікативна подія або ж її продукт) [Van Dijk, 1993]; В. І. Карасик виокремлює персональний та інституціональний дискурси [Карасик, 2000]; О. Л. Михальова, взявши за основу терміни Ж. Бодріяра “дискурс об’єкта/дискурс суб’єкта”, говорить про дискурс суб’єкта як спосіб мовлення, який експлікує систему змістових та формальних характеристик, властивих саме мовцю, та про дискурс об’єкта як вербалізацію певного ментального простору, що ґрунтується на загальноприйнятих способах інтерпретації соціальних феноменів [Михалёва, 2009]. У цьому контексті варто згадати праці М. Фуко, в яких описано владні характеристики дискурсу і дискурсивні практики, а також М. Пешо, на думку якого дискурс – це точка, в якій перетинаються мова та ідеологія, а дискурс-аналіз – аналіз ідеологічних аспектів використання мови і реалізації в мовленні ідеології. Дискурсивний процес М. Пешо описує як систему відношень парафраз, синонімії та метонімії з ідеологічними символами, а ідеологічні структури – як зв’язку між індивідуальними і соціальними моментами. Він вводить поняття “ефект суб’єктності”: люди, які вважають себе джерелами дискурсу, займають ілюзорну позицію, бо насправді і дискурс, і люди як його суб’єкти є наслідком ідеологічного позиціонування. Самі джерела дискурсу і процеси ідеологічного позиціонування приховані від людей, більше того – дискурсивні конструкції, у межах яких ідеологічно позиціонуються люди, теж формуються під впливом сукупності дискурсивних формацій, які М. Пешо називає інтердискурсом [Пешё, 1999].

Мотиваційний вимір життєтворення особистості. Отже, інтеракційні процеси та дискурси є свого роду конститутивами життєтворення особистості. Що їх скеровує? Яка роль власної, суб’єктної активності людини в цьому конституюванні? Що конкретизує таке конституювання життєвого світу, перетворюючи його на соціальне конструювання дійсності? Відповіді на ці запитання лежать у царині аналізу мотиваційного виміру життєтворення. На-

разі окреслимо їх базові орієнтири в межах “онтології життєвого світу” (термін Ф. Ю. Василюка).

Розглядаючи проблему потреб, Д. О. Леонтьєв називає теорію мотивації Ж. Ньюттена найбільш релевантною духові “онтології життєвого світу” [Леонтьєв, 1992]. Сам Ж. Ньюттен говорить про “поведінковий світ”, зазначаючи, що, по-перше, індивід живе і діє у світі сприйманої реальності (перцептивному світі), по-друге – у світі символічних репрезентацій (концептуальному світі); взаємодіючи, ці два світи породжують світ поведінковий. Дослідник вважає, що “поведінковий світ – ... це осмислений конструкт, який розширює фізичну реальність стимула, включаючи в неї середовище, в якому живе і діє індивід. Поведінкова реальність послідовно конструюється самим актом поведінки” [Ньюттен, 2004, с. 50]. Спираючись на дослідження Ж. Ньюттена, Д. О. Леонтьєв формулює розуміння потреб як форми стосунків між людиною і світом, які складаються прижиттєво й реалізуються в ході практичної взаємодії суб’єкта зі світом і які вимагають для своєї реалізації активності суб’єкта (у формі діяльності). Отже, потреби можна розглядати як елемент життєвого світу людини [Леонтьєв, 1992].

У роботі А. Шюца і Т. Лукмана мотиваційний компонент постає при розгляді життєсвіту під кутом зору можливостей його рефлексії людиною, під кутом зору знань про нього [Шюц, 2004]. Тут ідеться про “структури релевантностей” – структури, за допомогою яких людина визначається щодо прийнятності для самої себе якихось знань, настановлень, елементів вибору тощо. У рефлексивній позиції (позиції “погляду-на-релевантності”), навіть не виходячи за рамки природного настановлення, людина здатна піддавати сумніву власні системи релевантностей, тоді як позиція “життя-у-релевантностях” такої можливості не має. Далі розглядаються такі структури релевантності: тематична (нав’язане/добровільне звернення до певних тем, предметів, явищ), інтерпретаційна (рутинне перекриття/тлумачення теми) та мотиваційна (начерк діяння, мотивація в “для-того-щоб”-зв’язку/біографічно зумовлена настанова, мотивація в “тому-що”-зв’язку). Саме мотиваційна релевантність допомагає з’ясувати смислові зв’язки між поведінкою в тут-і-тепер і планами людини (денними, життєвими тощо). Визначальним для нашого огляду є акцент на лінгвістичному аспекті проблеми: наскрізною ниткою проводиться думка про те, що передусім ми має-

мо справу з реченнями – “для-того-щоб”-реченнями і “тому-що”-реченнями, які є елементами наших “мотиваційних ланцюжків”. “Тому-що”-речення можуть бути “несправжніми” – граматичними дзеркалами “для-того-щоб”-речень, і “справжніми” – які неможливо вивести простим віддзеркаленням, які ведуть із минулого і тому є “настановленнями”, які активуються інтерпретаціями, тоді як “для-того-щоб”-речення розглядаються як “начерки”, які також можуть бути фантазуванням або накреслюванням (залежно від можливості створення начерку).

Мотиваційний дискурс як дія і контекст. Мотиваційний контекст життєтворення є віссю скеровування конституювальних процесів, їх каналізації, векторизації, прискорення/сповільнення, підсилення/ослаблення. Аналіз генезису мотиваційної термінології, сучасних трансформаційних тенденцій у дослідженні мотивації від метафори “відповідності” (дискурсів автентичності, експансії, оцінювання) до метафори “становлення” (зародження дискурсу конструювання) дають підстави визнати мотиваційний дискурс як повноцінний різновид дискурсу загалом, який може бути визначений: 1) як подія; 2) як продукт; 3) як тип; 4) як жанровий пласт; 5) як соціальна формація, що існує щонайменше на двох рівнях: дискурс-дія (мікрорівень) і дискурс-контекст (макрорівень). Таким чином, спираючись на сучасне розуміння дискурсу і його ролі в конструюванні життєсвіту особистості та на результати категоріально-термінологічного аналізу генезису і сучасного стану психології мотивації, можна дати низку робочих визначень “мотиваційного дискурсу”.

Дискурс-дія, або ж мікрорівень дискурсу, є тим, що створено конкретною особистістю, у конкретний момент часу; це, власне, і є дискурс особистості, або дискурсивна дія, синонімічним до якого в межах нашої роботи вважається “персональний дискурс”. Такий мотиваційний дискурс може бути визначений як процес, у якому для себе або Іншого створюються мотиваційні конструкції (“тому-що” і “для-того-щоб”, тексти, тексти-настановлення, спонування, демотиватори тощо), свого роду “мотиваційна мова особистості”. Мотиваційний дискурс особистості як продукт є текстом (письмовим, усним), створеним для себе або Іншого, який може бути прочитаний і містить мотиваційний компонент (різного ступеня опри-

явленості) у вигляді безпосередніх мотиваційних конструкцій або їх опосередкованих описів.

Дискурс-контекст, або ж макрорівень, створюється сукупністю дискурсів-дій та існує в інтеракційному просторі як зафіксований у певній формі та у вигляді певних практик, типових правил формулювання висловів; цей рівень у нашому дослідженні розглядатимемо як соціокультурний мотиваційний дискурс, у межах якого відбувається конструювання мотиваційних дискурсів особистості (на мікрорівні) і який являє собою сукупність текстів із мотиваційними конструкціями (наявними імпліцитно або експліцитно), що перебувають у полі прочитання окремої особистості, мають адресність й існують у межах інших дискурсивних жанрів.

1.2.2. Наративно-ментативне конструювання мотиваційного дискурсу

Наративно-ментативні типи конструювання мотиваційного дискурсу. Спільними характеристиками всіх запропонованих визначень мотиваційного дискурсу є пріоритет лінгвістичної дійсності та домінанта конструювання. Відповідно до ідей дискурсивного соціального конструювання життєвого світу особистості, соціального та культурно-історичного конструювання мотивації, концепції наративного/ментативного особистісного самоконструювання Т. М. Титаренко [Титаренко, 2012б; 2012в] можна припустити існування двох типів конструювання мотиваційного дискурсу: наративного і ментативного.

Т. М. Титаренко зауважує, що наративний спосіб особистісного самоконструювання (координати “хто-що-де-коли”), характерний для полюса повсякденності, стабільності, передбачуваності, виявляється в осюжетненні фрагментів життя, структуруванні його відповідно до генеральної фабули тощо; ментативний спосіб самоконструювання (координати “що означає – чому можливо – за яких умов відбувається – чим підтверджується”) відбивається в часі змін і трансформацій, розгубленості, дезорієнтації, переосмисленні і посиленій рефлексії. Таким чином, особистість постійно здійснює свого роду коливальні переміщення між наративним і ментативним конструюванням, осюжетнюючи осмислене й осмислюючи сюжети. У такий же спосіб, відповідно, відбувається конструювання мотиваційного дискурсу – від наративу до ментативу, від сюжету до

смислу, від буденної стабільності та соціальних фонових мотиваційних практик до трансформацій і конструювання нових мотиваційних дискурсів.

Джерелом як наративного, так і ментативного типів мотиваційних дискурсів особистості є соціальні практики – у нашому випадку йдеться про мотиваційні практики. Соціальні практики – це фонові, часто непомітні дії, стабілізовані і традиційні способи діяння і мислення (П. Вітгенштейн, М. Фуко, Дж. Серль, Т. М. Титаренко). Відповідно, мотиваційні практики є традиційними способами спонукання до дій себе та інших – звичними цілями, цінностями, стратегіями покарання чи заохочення, фоновими посланнями, які ми отримуємо від народження, про те, чого нам слід хотіти, в який спосіб цього досягати, що важливо, а що – ні, які потреби слід мати і як до них ставитися. Зауважимо, що такі практики можуть мати як дискурсивну, так і недискурсивну природу.

Прикладом дискурсивних мотиваційних практик є закріплені в приказках мотиваційні конструкції (“вище голови не стрибнеш”, “під лежачий камінь і вода не тече”, “бджола мала, а й та працює”, “без діла жить – тільки небо коптить”, “щоб рибу їсти, треба в воду лізти” тощо). Приклади не-дискурсивних практик – преміювання працівника за якісну роботу чи покарання школяра за погану оцінку “відлученням” від комп’ютера. Разом з тим, незважаючи на можливу не-дискурсивність мотиваційних практик, у світі особистості вони набувають дискурсивної форми і текстуалізуються в наратив/ментатив, вбудовуючись у вже наявні тексти або сприяючи їх деконструкції/реконструкції.

Емпіричне дослідження наративно-ментативних структур мотиваційного дискурсу. Наративне інтерв’ю Ф. Шюце як базовий метод дослідження. Важливою передумовою використання наративного інтерв’ю Ф. Шюце є положення про гомологію форми оповідання структурі життєвого досвіду (див. [Журавлев, 1993-1994]). Як зазначають С. Йовчеловіч і М. Бауер [Jovchelovitch, 2000], Ч. Меттінглі, М. Ловлор [Mattingly, 2000], структура нарації подібна до структури поведінкової орієнтації, оскільки містить контекст, послідовність подій і їх кінцеву точку, оцінку наслідків, тоді як ситуація, цілепокладання, планування та оцінка результату є конститутивами цілеспрямованої поведінки людини. Також, за Дж. Брунером, наратив дає змогу реконструювати і поведінку, і

контекст у максимально відповідний спосіб: показує місце, час, мотивацію і символічну систему орієнтацій дійових осіб [Bruner, 1990]. С. Йовчеловіч і М. Бауер, аналізуючи проблему співвідношення наративу й реальності, дійшли таких висновків. По-перше, у реальності наративу міститься посилання на те, що є реальним для оповідача, його власного життєвого досвіду й сприймання. По-друге, наратив не копіює реальність зовнішнього світу, а пропонує суб'єктивну інтерпретацію світу. По-третє, наратив закритий для доказів та суджень у категоріях “правда – вигадка”, оскільки виражає правду певної точки зору, певної специфічної локації в просторі й часі. По-четверте, наратив завжди занурений у соціоісторичне і конкретний голос у наративі може бути зрозумілим лише щодо ширшого контексту; жоден наратив не може бути створений без такої системи референцій.

Отже, оповідач у ситуації вільної, неспланованої і спонтанної розповіді про своє життя відтворює в ній свій життєвий світ структурно і змістово (адже й сам життєвий світ є лінгвістично сконструйованою дійсністю). Щоб допомогти особистості перетворитися з “досліджуваного” на “оповідача”, Ф. Шюце розробив покрокову стратегію проведення наративного інтерв'ю. (Вона наводиться нижче з доповненнями, які зробили С. Йовчеловіч, М. Бауер, В. Ф. Журавльов).

Перший крок – підготовка. Передбачає занурення дослідника в предметне поле дослідження, чітке усвідомлення ним прогалин у цьому полі. Саме наративне інтерв'ю має допомогти заповнити наявні прогалини. Як підсумок цього етапу – дослідник має чітко формулювання центральної теми, яка буде “нарративним імпульсом” для нарації, а також низки “ексманентних” питань (питань, які відображають інтереси дослідника його мовою). Тут важливо відділити їх від “іманентних” питань – тем, питань, оповідей, які виникають у наратора і які можуть перегукуватися з питаннями дослідника, а можуть – і ні. Тобто важливо спромогтися “перекласти” ексманентні питання на іманентні.

Другий крок – початок. Учаснику дослідження в загальних рисах пояснюють його контекст, дістають згоду на аудіозапис, ознайомлюють з подальшою процедурою роботи і дають “нарративний імпульс”, пропонуючи таким чином розпочати оповідь про своє життя. Наративний імпульс повинен перебувати в межах дос-

віду досліджуваного, бути достатньо широким, щоб можна було розвинути цілісні історії, показати особисту й соціальну значущість без відсилання до індексних величин (дат, імен, місць тощо).

Третій крок – головна нарація. Комунікативна роль дослідника зводиться до активного слухання, яке допомагає налаштувати оповідача на відкритість і бажання продовжувати свою оповідь. Разом з тим дослідник уважно стежить за оповіддю, відмічає ключові події, незавершені сюжети, різні невідповідності.

Четвертий крок – фаза запитань. На цьому етапі дослідник ставить уточнювальні запитання про події, щодо яких залишилися якісь незрозумілості. Саме на цьому етапі раніше сформульовані експанентні запитання “перекладаються” на іманентні з використанням мови досліджуваного. Три базові правила: не ставити запитання “чому?”, лише “що сталося до/після/тоді?”, не запитувати прямо про думки, судження, пояснення; ставити лише іманентні запитання, використовуючи слова досліджуваного; не зосереджувати увагу на розбіжностях і суперечностях в історіях.

П’ятий крок – підсумкова розмова. На цьому етапі, за В. Ф. Журавльовим, учаснику дослідження пропонують зробити щось подібне до “теоретичного резюме” власного життя, пояснити й оцінити різні події та життєвий шлях у цілому [Журавлев, 1993–1994]. Це свого роду “власні теорії” особистості (eigentheories). У більшості випадків запис не проводиться, і розмова набуває менш формалізованого характеру. Тут можна ставити “чому?-запитання” й використовувати отримані відповіді як ключ до аналізу наративів.

Шостий крок – реконструювання підсумкової розмови з пам’яті (memory protocol). Оскільки під час підсумкової розмови мікрофон не вмикається, то одразу після її закінчення дослідник має відтворити зміст, щоб запобігти втратам вагової інформації.

Наступний блок роботи дослідника – це аналіз отриманого тексту, який, за Ф. Шюце, охоплює шість етапів: 1) формальний аналіз тексту (виокремлення наративних і не-наративних фрагментів, розставлення цілісних наративів у часову послідовність); 2) змістовий і структурний опис самостійних етапів життєвого шляху (аналіз колізій, сюжетних поворотів, плавних змін тощо, результатом якого є ряд суджень про етапи життя); 3) аналітична абстракція (узагальнення попереднього ряду суджень, творення узагальнювальної біографічної “формули”); 4) аналіз знань (до аналізу

залучаються раніше виділені не-нарративні фрагменти, аналізуються їхні функції); 5) порівняльний аналіз (за допомогою стратегій мінімального й максимального контрастів здійснюється пошук спільностей та відмінностей у біографічних процесах учасників дослідження); 6) побудова теоретичної моделі (формулювання загальної моделі, яка б давала відповіді на питання конкретного дослідження).

С. Йовчеловіч, М. Бауер також узагальнюють інші способи аналізу результатів нарративного інтерв'ю: покрокова процедура якісної редукції тексту [Mauring, 2000], класичний контент-аналіз [Baueer, 1996], структуралістський аналіз, графо-теоретична репрезентація [Abell, 1993]. Виокремлені способи дають змогу як якісно, так і кількісно проаналізувати нарративи, здійснивши їх редукцію (за допомогою парафраз, підрахунку частот, аналізу нарративної структури та її візуалізації).

Аналіз комунікативної ситуації нарративного інтерв'ю, проведений О. Ю. Лапшиною, показує, що воно є особливою дискурсивною формою, яка поєднує в собі ознаки інтерв'ю (утримання дослідником комунікативної ініціативи) та бесіди (невимушеність та довірлива атмосфера співдослідження). Разом з тим, як відмічає авторка, дослідник може неявно впливати на хід оповіді, в основному завдяки закритим запитанням (які провокують зміну субтем) і парафразам (у яких зміна смислових акцентів може провокувати акцентування уваги на одних субтемах та ігнорування інших) [Лапшина, 2008]. У зв'язку із цим слід враховувати ймовірність впливу на хід нарації фактору очікувань, наявних у досліджуваних, щодо ситуації інтерв'ю, самого дослідника, його знань тощо, а також фактору не-реалістичних правил проведення самого інтерв'ю (С. Йовчеловіч, М. Бауер, А. Вітцель, У. Флік). До останнього можна віднести чутливість методу до нарративного імпульсу, який реально може різнитися, залежно від обставин, і рідко коли залишається стандартним [Witzel, 1982]; також – складність із дотриманням ідеальної структури інтерв'ю, оскільки досліднику часто доводиться шукати компроміс між нарративом і розпитуваннями через потребу тримати розмову в річищі мети й предмета дослідження [Flick, 1998].

Таким чином, нарративне інтерв'ю Ф. Шюце може слугувати одним із методів оприявлення мотиваційної тематики, нарративних структур, які неявно відображають тип мотиваційного дискурсу та

ментативів як не-нарративних стратегій конструювання мотиваційного дискурсу особистості. Враховуючи вплив змісту “нарративного імпульсу” на хід роботи, особливу увагу слід приділити його формулюванню, відповідно до “ексманентних” запитань, джерелом яких є дослідницькі завдання. Зважаючи на складнощі, пов’язані з інтерпретацією отриманих даних, суттєвим доповненням до процедури нарративного інтерв’ю можуть стати методи психосемантики, які дають змогу відобразити семантичні елементи свідомості у вигляді візуалізованих математичних моделей.

Структура дослідження мотиваційного дискурсу особистості: етапи, завдання, методи. Перший етап – нарративний аналіз життєвого шляху особистості. Завдання дослідника полягає у виявленні нарративних і ментативних описів життєвих ситуацій, значущих для особистості. У результаті застосування методу нарративного інтерв’ю Ф. Шюце оприявнюються, фіксуються та структуруються нарративний і ментативний компоненти конструювання життєвого світу особистості. Додатковим завданням є підготовка матеріалів до наступних етапів дослідження, пов’язаних з особливостями нарративного і ментативного конструювання мотиваційного дискурсу. Перший етап передбачає власне нарративне інтерв’ю, а також бесіди на основі інтеракційного та мотиваційно-дискурсивного імпульсів.

Другий етап – структурно-аналітичний і тематичний аналіз мотиваційного дискурсу, який відбувається за кількома напрямками:

1) кількісне структурно-аналітичне вивчення спонтанної нарративної та ментативної форми конструювання мотиваційного дискурсу;

2) кількісне структурно-аналітичне вивчення ментативної форми конструювання мотиваційного дискурсу, спровоковане мотиваційно-дискурсивним імпульсом;

3) якісний, змістовий аналіз мотиваційної тематики особистості.

Третій етап – аналіз практик конструювання дискурсів. На основі встановлених кількісних і структурних закономірностей побудови мотиваційного дискурсу різних типів, результатів тематичного аналізу виявляються практики конструювання мотиваційних дискурсів та шукаються закономірності їх використання.

Робота з кожним досліджуваним триває протягом трьох зустрічей, перша з яких присвячена власне інтерв'ю, друга – аналізу інтеракційного простору та побудові мотиваційного ментативу, третя – аналізу кількісної та якісної реконструкції мотиваційної тематики. Загалом у дослідженні наративно-ментативної структури мотиваційного дискурсу взяли участь 124 особи віком від 18 до 52 років, з них 58 – чоловіки та 66 – жінки. Загальна тривалість бесід з учасниками дослідження – 198 годин.

Особливості підготовки учасників до дослідження, формулювання “імпульсів”. Основою формулювання наративного імпульсу є “ексманентні” запитання, які походять від предмета дослідження і важливі передусім для дослідника. А проте для досліджуваного вони є зовнішніми, такими, що перебувають поза межами його життєвого світу. Тому завдання “нарративного імпульсу” – звести місток між інтересами дослідника і життєвим світом людини; перекласти “ексманентні” запитання на мову учасника дослідження. Тож на першому етапі дослідження учасника спочатку вводять у контекст роботи, потому – формулюють “нарративний імпульс”: *“Уявіть, що Ваше життя – це лінія, початкова точка якої – Ваше народження, а кінцева – теперішній момент. На цій лінії є відмітки. Це події, які з Вами сталися, або вчинки, які Ви здійснили. Я прошу Вас розповісти історію Вашого життя – від самого народження й до сьогодні. Ви можете розповідати у власному темпі, починати або з минулого, або з теперішнього. Можете перестрибувати з одного часу в інший. Розповідайте про все, що пригадується, говоріть вільно. Мені цікаво все, що видається Вам важливим”*.

По завершенні етапу наративного інтерв'ю робота з досліджуваним спрямовується в царину інтеракційного простору та власне мотиваційного дискурсу. Частково під час першого етапу вже озвучуються імена людей, значущих для особистості. Слід зацентувати на цьому увагу й попросити назвати ще й інших осіб, які в той чи інший спосіб вплинули на життя учасника дослідження. Зробити це можна за допомогою “інтеракційного імпульсу”: *“Отже, серед людей, які в якийсь спосіб вплинули чи впливають на Вас, є... (назвати)... Можливо, є ще хтось, кого я не назвав? Із Вашого минулого чи теперішнього? Хтось, хто для Вас важливий, цінний або, навпаки, такий, із ким не хотілося б далі мати справу?”*.

Ще одним блоком роботи є побудова мотиваційного ментативу особистості. Для цього слід кожну з озвучених у наративному інтерв'ю ситуацій розглянути разом з досліджуваним, започаткувавши розгляд “мотиваційно-дискурсивними імпульсами” – запитаннями, побудованими на основі “тому-що”- і “для-того-щоб”- речень. Залежно від ситуацій конкретне формулювання мотиваційно-дискурсивного імпульсу може бути різним, але загалом воно має такий вигляд: “Як Ви собі пояснюєте те, що відбулося? Це сталося тому, що...”; “Ви (він, вона) зробили це для того, щоб...”.

Кожне із таких речень продовжується, утворюючи “ланцюжки” “тому-що”- і “для-того-щоб”-речень, у такий спосіб оприявнюється ментативний мотиваційний дискурс особистості і зокрема його тематика – конкретні мотиви, пояснення, схеми інтерпретацій тощо.

Результати емпіричного дослідження. У результаті аналізу отриманих даних [Климчук, 2015] з'ясовано, що мотиваційний дискурс, сконструйований за ментативним типом, можна охарактеризувати як орієнтований у минуле, де він багатший мотиваційними конструкціями, при цьому – переважно фрагментований (ідеться про слабку пов'язаність між собою речень із мотиваційними конструкціями, їхній різнопредметний зміст). Разом з тим пов'язаність у цілому вища по вибірці чоловіків. Ідеться про ступінь зв'язку мотиваційних конструкцій між собою, за якого кожне наступне мотиваційне речення пов'язане з попереднім.

Аналіз статистичної значущості відмінностей між учасниками дослідження різного віку дав змогу виявити, що у віці 31-40 років спостерігається зростання середньої довжини серії “для-того-щоб”-речень, яка є мірою насиченості події мотиваційними реченнями, орієнтованими на майбутнє. Тобто в цьому віці зростає кількість мотивацій кожної ситуації, причому з орієнтацією на майбутнє.

На основі факторно-аналітичного моделювання виявлено три базисних характеристики таких мотиваційних дискурсів особистості ментативного типу (орієнтація в минуле, орієнтація на майбутнє, пов'язаність дискурсів) і дві додаткові (фрагментованість та відносне багатство). На цьому базисі побудовано їх типологію залежно від комбінації рівнів прояву базисних характеристик; приміром, виявлено дискурси: орієнтований у минуле, фрагментований і збагачений, темпорально збалансований, фрагментований і збага-

чений, орієнтований на майбутнє, фрагментований і збагачений тощо.

Що ж до ролі наративів, то виявлено низку таких статистично значущих особливостей: наратив особистості щодо життєвого шляху фрагментується як мікронаративами, так і спонтанними мікроментативами (розмірковуваннями про причини, сенс, особливості описаних у наративі подій); мотиваційні конструкції переважно наповнюють саме ментативні частки, тоді як у наративах вони трапляються набагато рідше й переважно або не виявляються, або містяться в імпліцитному вигляді; поява у тексті мікроментативів, як правило, пов'язана з наявністю в ньому мікронаративів без явних мотиваційних конструкцій і є свого роду компенсацією їх відсутності; загалом же, врахувавши загальний обсяг тексту та обсяг мотиваційних конструкцій, виявлено, що останніх набагато менше; так само – кількість мікронаративів із мотиваційними конструкціями менша за кількість таких без них. Також з'ясовано, що в чоловіків більше мікронаративів із мотиваційними конструкціями, ніж у жінок, у яких мотиваційні конструкції трапляються переважно в мікроментативах.

У ході узагальнення результатів аналізу вікових відмінностей учасників дослідження виявлено, що навантаженість мотиваційними конструкціями наративних фрагментів із віком спадає, а ментативних – зростає. Відносна мотиваційно-дискурсивна навантаженість усього тексту також спадає, в основному за рахунок її суттєвого зменшення саме в частині наративного конструювання та водночас збільшення кількості мікронаративів. Цей результат цілком вкладається в логіко-структурну схему стабілізації-трансформації дискурсу в наративно-ментативних координатах, де молодший вік є періодом спроб, спрямованих на стабілізацію життя, пошук свого місця, конструювання ідентичності, а старший вік – це період осмислення й водночас готовності до трансформації.

Виокремлено такі типи мотиваційних дискурсів, сконструйованих за наративним типом: 1) дискурс із загальною низькою мотиваційною навантаженістю; 2) дискурс із домінуванням мотиваційного навантаження наративу; 3) дискурс із домінуванням мотиваційного навантаження ментативу; 4) дискурс із загальною високою мотиваційною навантаженістю.

Підсумки емпіричного дослідження наративно-ментативних типів конструювання мотиваційного дискурсу особистості. Наратив і ментатив є двома базовими формами конструювання мотиваційного дискурсу особистості, які в осциляторний спосіб змінюють одна одну, виконуючи різні функції: наратив – стабілізації, ментатив – трансформації. Статистично значущими виявилися такі тенденції: наявність у наративі ментативних фрагментів, навантаженість мотиваційними конструкціями переважно спонтанних ментативів, пов'язаність появи ментативів із наявністю в дискурсах наративів без мотиваційних конструкцій, загальне переважання в особистісних текстах дискурсів без мотиваційних конструкцій. Що ж до гендерних відмінностей, то з'ясовано, що в чоловіків більше мікронаративів із мотиваційним дискурсом, у жінок же більше мікроментативів. Підбиваючи підсумки аналізу вікової динаміки мотиваційно-дискурсивного конструювання, можна констатувати наявність потреби в мотиваційному дискурсі, яка реалізовується спочатку в наративній формі, а з віком переходить у ментативну.

1.2.3. Мотиваційно-дискурсивні практики життєтворення

Зважаючи на розуміння самого поняття “практика”, виокремлені типи конструювання мотиваційного дискурсу теж є практиками – наративними й ментативними, які перебувають між собою у складних семантичних відношеннях

Наративна практика конструювання мотиваційного дискурсу полягає в конструюванні мотиваційних текстів через наратив: “хто – що – де – коли”. Така практика пов'язана з осюжетненням мотивації (засобами наративізації) або мотиваційними включеннями в сюжет за рахунок тематичного виміру практик. У цьому випадку мотиваційні конструкції є прихованими, вбудованими в наратив – характерною їхньою рисою є імпліцитність. Їх важко виявити, почути й самій людині, а тим більше – досягти змін, у разі потреби, всередині наративу. Отже, характерними ознаками таких практик є імпліцитність і стабільність мотиваційних конструкцій. Вони наче пронизують життєвий світ людини, утворюючи його тканини. Саме тому їй важко уявити можливість змін і – більше того – усвідомити їх необхідність. Така наративізація мотиваційно-

го дискурсу супроводжується також екстра-лінгвістичними компонентами: окремі фрагменти наративу, або цілі наративи супроводжуються посиленою жестикуляцією, мімічними реакціями, емоційними проявами в тембрі й темпі мовлення тощо.

Ментативна практика полягає, відповідно, у конструюванні мотиваційного дискурсу ментативними засобами: “що означає – чому – за яких умов – чим підтверджується”. Мотиваційні конструкції тут оприявлені, вони наче лежать на поверхні – є експліцитними, а значить “баченими”, такими, що можуть бути усвідомлені. Ментативні практики конструювання мотиваційного дискурсу не є типовими, вони наближаються за своєю сутністю не до “практик”, а до “вчинку”. Оприявлені мотиваційні конструкції є першими паростками ймовірних змін у дискурсі, і ментативізація мотиваційного дискурсу особистості може слугувати базовою ознакою його потенцій до трансформації.

Якщо вести мову про зв'язки між цими практиками всередині мотиваційного дискурсу особистості, то можна виокремити певні типові способи їх поєднання в цілісні структури. Передусім це *практика ментативної компенсації мотиваційного дискурсу*, яка полягає в супроводженні наративу, який не містить імпліцитних мотиваційних конструкцій, мотиваційним дискурсом ментативного типу. У такий спосіб людина в ментативній частині компенсує брак мотиваційного компонента в наративі, пояснюючи причини/цілі своїх/чужих дій. Операціоналізовано домінування такої практики визначається як низька мотиваційно-дискурсивна навантаженість наративу та висока навантаженість ментативу. Така практика простежується в 40 учасників, що становить 32% від дослідницької вибірки.

Прикладом такої практики може бути фрагмент історії А. Б.: “<нарратив> Я пішов за нею слідом, йшов довго. Вона не озиралася, аж раптом, коли ми вийшли на Михайлівську, вона зупинилася й повернулася до мене обличчям. Мені так соромно стало. <ментатив> Я ж йшов за нею, бо вона мені подобалася, і ніяк не міг наважитися підійти. А вона подумала, це тому, що маніяк якийсь...”.

Другий тип практик – *практики переважно нарративного конструювання мотиваційного дискурсу*. Вдаючись до таких практик, людина вбудовує мотиваційні конструкції в наратив без додат-

кового їх ментативного супроводу. При цьому більшість таких конструкцій мають імпліцитний характер і можуть бути виявлені лише шляхом зіставлення ряду наративів та виокремлення в їхньому змісті спільної теми. Ці практики властиві учасникам дослідження, в яких показники мотиваційно-дискурсивного навантаження наративу високі, а ментативу – низькі (таких учасників 30,2% від дослідницької вибірки).

Прикладом такої практики може бути фрагмент історії Б. В.: *“<наратив 1> Він заробляв стільки грошей – просто неймовірно, як йому то вдавалося. У нашій родині він з’являвся, наче Святий Миколай, – роздавав подарунки й брав мене на руки... <наратив 2> Я зараз працюю на фірмі, яка дає такі перспективи... але зранку треба йти на роботу, і не дай тобі, Боже, запізнитися, а ввечері – ніколи не знаєш, коли повернешся... Працюю від зорі до зорі, але й платять за то добре...”*.

Третій тип – *практики уникання конструювання мотиваційного дискурсу*. У разі використання цієї практики людина не вбудовує у свої тексти (які мають переважно наративний характер з можливими ментативними включеннями) жодних мотиваційних конструкцій, уникає пояснень причин вчинків, не аналізує їхні цілі, не прогнозує причини/цілі дій інших людей. Навіть при введенні “мотиваційно-дискурсивного імпульсу” отриманий дискурс є збідненим. У таких осіб низька мотиваційно-дискурсивна навантаженість як наративів, так і ментативів. Усього виявлено 26 осіб, яким властиві такі практики, що становить 21% від дослідницької вибірки.

Прикладом такої практики може бути фрагмент історії В. Г.: *“<наратив 1> Спочатку я вступив до університету, навчався добре увесь час, але під кінець перестав то робити. Потім була робота, потім – іще одна, і ще одна... <наратив 2> А це, пригадую, ми з друзями сиділи в кав’ярні, аж коштів в одного не вистачило заплатити. То він паспорт свій застав, а я потім його забирати ходив...”*.

Четвертий тип – *практики ментативного підсилення мотиваційного дискурсу*. У разі домінування практик цього типу людина вбудовує мотиваційні конструкції як у наративні, так і в ментативні фрагменти. Такі конструкції часто дублюються і взаємодоповнюються, утворюючи своєрідну ризоморфну структуру. Операціонально – це практика конструювання мотиваційного дискурсу, коли і

наратив, і ментатив мають високі мотиваційно-дискурсивні навантаження. Практики виявлено у 28 осіб, що становить 23% від дослідницької вибірки.

Прикладом такої практики може бути фрагмент історії Д. К.: *“<нарратив> Я зустрів її в місті, випадково. І закохався з першого погляду, але довго не міг наважитися. Спочатку я ходив навколо її дому, потім – коли вона мене помітила – купив квіти і одного дня їх подарував. І тоді ми познайомилися. <ментатив> Я не міг так довго підійти, бо боявся, що вона подумає, що я нецікавий. Я й сам про себе так думав...”*.

Беручи до уваги типові структури, у які поєднуються практики конструювання мотиваційного дискурсу, можемо виокремити такі практики конструювання: одинична і множинна; ланцюгова і колова; конструювання структуроморфних і ризоморфних дискурсів.

Одинична практика конструювання мотиваційного дискурсу полягає в супроводженні одного нарративного фрагмента (мікронаративу) одним мотиваційним дискурсом, як правило – монотематичним. Описана практика може бути розглянута як частковий випадок множинної практики конструювання мотиваційного дискурсу, коли мікронаратив супроводжується кількома, найчастіше полі тематичними, ментативами з мотиваційними вбудовами.

За приклад можна навести продовження історії Д. К., у якій нарративний фрагмент представлений описом історії знайомства з коханою дівчиною, а ментативи ось такі: *“<ментатив 1> Я не міг так довго підійти, бо боявся, що вона подумає, що я нецікавий. Я й сам про себе так думав. <ментатив 2> А ще хвилювався, що не підхожу їй – вона така красива, а я ж так собі був хлопець. Раніше якось не думав про це, а тепер – стало так важливо. <ментатив 3> Все змінилося, коли ми стали зустрічатися – виявилося, що то неважливо. Їй було важливо, що я надійний і не підведу ніколи. Бо її кілька разів чоловіки обманювали, і мені не хотілося, щоб вона і про мене так думала...”*.

Наступна виявлена практика – *ланцюгова*. Її використання передбачає вибудовування послідовності взаємозалежних ментативів із мотиваційно-дискурсивним навантаженням, коли кожен наступний мікроментатив впливає з попереднього.

Типовим прикладом такої практики є послідовність “тому-що”-речень, коли кожне наступне “тому-що” є відповіддю на на-

ступне, як у досліджуваної С. М.: “<наратив> Він покинув мене й нічого не пояснив. <ментатив 1> Я думаю, так сталося, бо я йому не підходила. <ментатив 2> Тому що він такий весь красень, а я – така ніяка. <ментатив 3> Не навчила мене мама бути красивою, не до того було в родині. <ментатив 4> Усі гроші заробляли, щоб нас виховати. От і виховали...”.

Частковий випадок ланцюгової практики – колова практика конструювання мотиваційного дискурсу. У разі її використання відбувається замикання ланцюжка “тому-що”/“для-того-щоб”-речень на одній із його ланок. Наприклад, ось таке коло, утворене в оповіді С. Л.: “Не можу навчатися, бо часу просто не вистачає... Бо увесь час витрачаю на свої хвороби, лікування... Бо запустив колись здоров’я, все часу на нього не було... От так мені постійно не вистачає часу...”.

Аналізуючи весь особистісний наративно-ментативний масив, виявляючи взаємозв’язки між мікронаративами й мікроментативами, можна виокремити ще два типи практик: структуроморфну і ризоморфну. Практика конструювання *структуроморфних мотиваційних дискурсів* полягає у формуванні таких констеляцій мотиваційних конструкцій, наративів та ментативів, які в кінцевому підсумку утворюють певну просту структуру, як-от: центровані навколо однієї теми мікронаративи, поєднані в цілісне коло мікроментативи, наративно-ментативні цикли тощо. Практика конструювання *ризоморфних мотиваційних дискурсів* полягає у формуванні таких констеляцій, форма яких не може бути вкладена в одну просту фігуру, а більшою мірою нагадує ризому без чітких точок початку й завершення. Така практика характерна для осіб із політематичними мотиваційними дискурсами, структурно вона містить у собі всі інші.

Наступний вимір, у рамках якого можна здійснити класифікацію практик конструювання мотиваційного дискурсу, – темпоральний. Час, у якому конструюються мотиваційні дискурси, є водночас одним із вимірів життєтворення. Оприявлено такі типи практик: “тому-що”-практики, “для-того-щоб”-практики та практики темпоральних оксюморонів.

“Тому-що”-практики – це практики конструювання мотиваційного дискурсу засобами минулого, коли явно або неявно людина спирається на конструкцію “тому-що”, пояснюючи те-що-є чи

те-що-буде тим-що-було або тим-що-є. Це практики, які тримають мотиваційний дискурс у межах теперішнього або занурюють його в минуле, якщо набувають ланцюгового характеру. З такої позиції протилежними до них є “для-того-щоб”-практики, зорієнтовані на майбутнє і на цілі. Це пояснення того-що-є чи того-що-було тим-що-буде. У “для-того-щоб”-практиках яскравіше виражена їхня векторність. Вони завжди виводять мотиваційний дискурс у майбутнє, відіграючи роль орієнтирів, маркерів майбутнього, цілей тощо. Акцент на суб’єктній активності є невід’ємною складовою “для-того-щоб”-дискурсів, і особи з малою кількістю таких дискурсів мають заблоковані теми досягнень та самодетермінації. Отож можна виокремити осіб, які надають перевагу “тому-що”-практикам (36 осіб, 29%) і “для-того-щоб”-практикам (15 осіб, 12%), і тих, у кого спостерігається баланс – (водночас мало (55 осіб, 44%) і багато (18 осіб, 15%) практик обох типів) – на основі індексів орієнтації мотиваційного дискурсу на минуле і майбутнє.

Ще один тип темпоральних практик, виявлений у наших дослідженнях, – це практики, зовні подібні до “тому-що”- або “для-того-щоб”-практик, однак їхнє внутрішнє наповнення цілком протилежне їхній формальній лінгвістичній конструкції (або просто їй не відповідає). Через таку їхню специфічність вони й дістали назву *темпоральних оксюморонів*. Вони не превалюють у жодного досліджуваного, однак трапляються переважно в тих осіб, для яких звичною є практика уникання конструювання мотиваційних дискурсів. Приміром, типові “чисті” практики: “Тому що між нами не було розуміння”, “Для того щоб стати ближчими одне до одного”. Темпоральні оксюморони конструюються так: “Тому що хочу розуміти його”, “Тому що ніколи не досягну успіху в цій сфері”.

1.2.4. Трансформації мотиваційного дискурсу в процесі життєтворення

Вчинок/практики у трансформаційних процесах. Соціальні практики з їхньою традиційністю, консервативністю, буденністю, а тому – непомітністю для особистості, відіграють роль фону життя, його стабілізаторів, узвичаєності та визначеності, даючи людині бодай тимчасове, але почуття фундаменту, міцності власного життєвого світу (П. Вітгенштайн, Дж. Серль, М. Фуко, Т. М. Титаренко). Допоки особистість живе соціальними практика-

ми, допоки підґрунтям її життєвого світу є традиційні мотиваційні практики, які зазвичай стабілізовані інтеракційним простором, світ у цілому і мотиваційний дискурс зокрема перебувають у зоні стабілізації за рахунок наративного способу організації досвіду, осюженення смислів. Однак нині, у сучасному світі, стабільність – то радше виняток, ніж правило. Динамічність змін, швидкоплинність і мозаїчність інформації, її агресивність і різноманітність, множинність інтеракційного простору і його хаотизація через експоненційне зростання кількості контактів і одночасне зменшення їхньої глибини, сили, емоційності – у сумі ці чинники провокують людину на зміни, на експериментування зі світом, своїм і чужим, на вихід за межі соціальних практик, тобто на здійснення вчинку. Вчинок, за В. А. Роменцем, – це завжди трансценденція, перехід, творення нового світу, вузловий осередок буття, а тому вчинок є протилежним полюсом щодо практик, він є не-звичним, не-передбачуваним, тим-що-вирізняється-із-фону і пропонує шлях до трансформації життєвого світу, до зрушення із плато, до подальшого росту ризому мотиваційного дискурсу. Як зазначає Т. М. Титаренко, джерелом вчинку є життєвий вибір, який надає йому енергії; здійснюючи вибір та готуючись до вчинку, людина ризикує та відмовляється від одного, колишнього, наративу на користь іншого [Титаренко, 2005]. Вчинок і практики онтогенетично є двома протилежними полюсами, між якими “коливається” життєвий світ особистості та її мотиваційний дискурс, переходячи то до зони стабілізації мотиваційних тем, до ризомного плато, в якому є центр/периферія і в якому особистість живе в наративі, а то й у мета-нاراتиві (соціальні практики), то до зони трансформації, де панує ментатив, осмислення сюжетів, ризомне конструювання мотиваційного дискурсу (вчинок).

Межа між зонами стабілізації/трансформації не є чіткою демаркаційною лінією, вона може бути континуумом, множиною “незначних розривів” чи “малих кроків” або “великим розривом”, поза яким раптом опиняється людина в кризовому стані, після значних потрясінь чи інсайтів або ж через внутрішні стрибкоподібні зміни в життєвому світі. Також ця межа може проходити через будь-які смисли, цінності, мотиви, які становлять основу мотиваційного дискурсу особистості, і тому цей континуум є блукаючим, свого роду “номадом”, траєкторію руху якого неможливо передбачити через надскладність і відкритість дискурсу.

У зонах трансформації та стабілізації, через їхні різні функції і джерела, процеси конструювання мотиваційного дискурсу мають свої специфічні особливості. Для зони трансформації характерним є ризомне конструювання мотиваційного дискурсу за опосередкування Вчинком, для зони стабілізації – стратегіальне конструювання за сприяння соціальних мотиваційних практик.

Наближаючись до вчинкового полюса, мотиваційний дискурс особистості набуває ментативного характеру, зростає ймовірність трансформаційних процесів. Вони можуть набувати характеру деконструкції (розхитування усталеної мотиваційної тематики, руйнування звичних зв'язків між темами, розчинення центру-плато у вигляді центральної мотиваційної теми), реконструкції (переструктурування дискурсу, налагодження нових системних взаємозв'язків та співвідношень між елементами, вирощування нового плато – поява нової мотиваційної теми і нового співвідношення центр-периферія). При цьому варто зауважити, що деконструкція-реконструкція можуть іти одна за одною, тому перехід до реконструкції – це вже початок виходу із зони трансформації, який завершується тим, що мотиваційний дискурс знову опиняється в зоні стабілізації.

З погляду масштабності описаних процесів можна виділити локальні (такі, що стосуються окремих периферійних тем) і глобальні (такі, що стосуються центральної мотиваційної теми та всього дискурсу) де-/реконструкції (табл. 1).

Сама можливість трансформаційних процесів виникає, з одного боку, внаслідок імовірності випадкових змін у системі, з другого – через вчинок, який приводить до виходу за межі власного дискурсу і відтак – до трансдискурсивного позиціонування. За умови трансдискурсивного позиціонування з'являється доступ до нових дискурсів (інших точок зору, мотиваційних тем, відкритих у собі або в Іншому), що, власне, і запускає процеси ризомного конструювання і де-/реконструювання наявного мотиваційного дискурсу – ризома продовжує рости після “зупинки” на певному плато. Відтак для наступної стабілізації необхідне залучення ресурсів ментативного осмислення сюжетів життя, щоб потому перейти до полюса осюжетнення смислів і тимчасової стабілізації в певних наративах.

Типологія трансформаційних процесів мотиваційного дискурсу

Вид трансформації мотиваційного дискурсу	Масштаб трансформацій		Вид мотиваційного дискурсу і його конструювання
	локальні	глобальні	
деконструкція	розхитування окремих периферійних тем	руйнація центральної мотиваційної теми	нарратив, стратегіальне конструювання
			ментатив, ризомне конструювання
реконструкція	зміни в периферійних темах та їхніх окремих елементах	поява нової/нових центральних мотиваційних тем	нарратив, стратегіальне конструювання

Однак після стабілізації особистість продовжує бути зануреною в інтеракційний простір і сама стає джерелом дискурсів – розпочинається процес мотиваційно-дискурсивного контекст-конструювання. Сутність його в тому, що мотиваційний дискурс дія особистості стає полем для трандискурсивних стрибків Інших, відтак – зароджується новий дискурс-контекст.

Емпіричне дослідження мотиваційно-дискурсивних трансформацій у процесі життєтворення (на матеріалі реабілітації наркозалежних осіб). Стадії зміни мотивації одужання в процесі лікування залежності описано в моделі, авторами якої є Дж. Прохазка, К. ДіКлементе, Дж. Норкросс [Prochaska, 1992]. Передусім у модель закладено нелінійність змін, і радше їх спіралеподібність. Усього виокремлено шість стадій (ми наводимо їх опис, скільки вони мають тісний зв'язок із змінами мотиваційного дискурсу в процесі лікування).

1. Перед-намір (Pre-Contemplation). На цій стадії людина усвідомлює негативні наслідки залежності, але не визнає їх настільки значущими, як вигоди. Вона не виявляє інтересу до змін чи наміру змінюватися.

2. Намір (Contemplation). На цій стадії з'являється усвідомлення проблем, пов'язаних із залежністю. Спостерігається амбіва-

лентність – чи варті ці проблеми змін? На цій стадії людина вивчає свою спроможність змінитися; є бажання змін, але ще немає довіри і готовності до них; є інтенція до змін “колись, у майбутньому”. Як правило, після цієї стадії ухвалюється рішення. Дослідники не розглядають цей момент як окрему стадію, бо йдеться про “подію, а не процес”. Якщо рішення ухвалено, починається наступна стадія.

3. Підготовка (Preparation). Людина бере на себе відповідальність за зміни власної поведінки. Оцінює й обирає техніки змін. На цій стадії розробляються плани, поглиблюється довіра й залученість до змін.

4. Дії (Action). Людина на цій стадії долучається до процесу самокерованих поведінкових змін, отримує нові інсайти і розвиває нові уміння. Часто саме тут відбувається пошук зовнішньої допомоги: доручення до реабілітаційних програм, терапії тощо.

5. Підтримка (Maintenance). Людина на цій стадії здатна підтримувати нову поведінку з мінімальними зусиллями, оскільки вже має розвинені поведінкові патерни і навички самоконтролю. Увага приділяється ситуаціям високого ризику, управлінню рецидивами. Досягнуті зміни інтегруються у спосіб життя людини.

6. Завершення (Termination). На цій стадії людина інтегрує свій новий образ із бажаною поведінкою та життєвим стилем. Вона не піддається спокусі у жодній ситуації. З’являється довіра, насолода від самоконтролю, бажання щасливішого й здоровішого життя. Контроль рецидиву стає, по суті, частиною системи досягнень сповненого смыслом життя і набуває статусу імпліцитності.

Із дискурсивної точки зору йдеться про зміни наративів, їх реструктурування та “переписування”, вбудовування у своє життя. Кожна з цих стадій є фрагментом цілісного процесу коливань між дестабілізацією і усталенням, хаосом і впорядкуванням. Засобами цього руху є ментатив як осмислення, розхитування конструкцій і наратив як стабілізація, вплітання нових історій у вже вибудований сюжет.

Завданням дальшого дослідження є відстеження трансформаційних процесів у мотиваційному дискурсі особистості при зміні середовищ, у яких у різні періоди життя – до реабілітації та в її процесі – перебувають особи із залежністю.

Вибірка дослідження охоплювала 26 осіб, які проходили реабілітацію та ресоціалізацію в реабілітаційному центрі, з них 6 жі-

нок (віком від 18 до 29 років) і 20 чоловіків (віком від 18 до 37 років).

Дослідження складалося з таких етапів: 1) вивчення інтеракційного простору минулого (психодраматична реконструкція на початку реабілітації, після детоксикації та фізіологічного відновлення); 2) аналіз мотиваційного дискурсу залежних осіб в інтеракційному просторі минулого (дані збиралися в процесі психодраматичної роботи впродовж 2-3 сесій, аналіз проводився на основі елементів мотиваційного дискурс-аналізу); 3) аналіз інтеракційного простору теперішнього (спостереження за інтеракційними процесами в реабілітаційному центрі, психодраматична реконструкція в процесі реабілітації); 4) аналіз мотиваційного дискурсу залежних осіб (елементи мотиваційного дискурс-аналізу, дані збиралися у процесі проведення психотерапевтичних сесій).

Типи інтеракційних просторів наркозалежних осіб. У результаті аналізу інтеракційних просторів учасників реабілітаційного процесу виявлено два типи інтеракційних просторів, які позначені нами як *“простір вживання”* (той простір, у якому людина існувала до звернення в реабілітаційний центр, коли вживала психоактивні речовини – алкоголь, наркотичні препарати тощо) і *“простір реабілітації”* (простір, у який людина занурюється в реабілітаційному центрі).

“Простір вживання”, незважаючи на те, що існує у відкритому світі й начебто не обмежений фізично, є замкненим. Замкненість ця полягає в неможливості вийти за межі двох полюсів, на яких центрований світ: *полюс родини* (батьки, діти, дружина/чоловік, брати/сестри тощо) і *полюс наркосередовища* (коло людей, пов’язаних постачанням та вживанням наркотичних препаратів). При цьому домінує центрація саме на наркосередовищі, яке є, за словами учасників, “магнітом, який без твоєї згоди притягує тебе”: “ти виходиш купити хліба, розплющеш очі – і бачиш перед собою двері бариги”; “найстрашніше – повернутися додому... там усі вживають...”.

Інтеракційний простір родини – це інший полюс, що є джерелом для цілого спектра фрустраційних почуттів та переживань, через які центрацію на ньому можна назвати дисфункційною. Це простір, у якому “ти не такий як треба”, “невдаха, який нічого не може й не вмє”, “не заробляє грошей”, “розчарування для тата”.

Також це простір матеріальних ресурсів: “говорю з мамою, а сам дивлюся, що б вкрасти”, “скільки родинних коштовностей я виніс до ломбарду...”. Водночас це простір покарання (як свого роду визнання існування, “уколів” у термінології транзакційного аналізу, які дають тобі знати, що ти важливий і потрібний). У цьому просторі кожен крок має свої наслідки, і таке його сприймання особливо актуальне для залежних юнаків та одружених чоловіків. Пов’язаним із попереднім є простір провини та каяття, у який людина потрапляє в періоди абстиненції, а подекуди й у процесі вживання. У ньому є щире каяття в скоєному, віра в те, що “вживаю останній раз, і більше ніколи нічого”, багато сліз і пошук підтримки. Інколи полюс родини стає простором відповідальності, і тоді може бути ухвалене рішення про необхідність лікування залежності (але таке буває нечасто, простір відповідальності з’являється переважно на пізніших стадіях реабілітації, коли мотиваційні дискурси вже частково реконструйовані).

Інші середовища (професійне, освітнє, культурне) відіграють другорядну роль і майже не згадуються як значущі, не фігурують у життєвому світі як місця “справжнього життя”. Часто вони збігаються із наркосередовищем (“усі на роботі випивають”, “під час сесії нюхнути – це нормально для нас було”).

Простір реабілітації замкнений, але ця замкненість фізична. Учасники реабілітаційного процесу перебувають у спільному закритому просторі, на території, де вхід і вихід обмежені. У цьому просторі поступово зникає центрація, яка існувала в попередніх, розчиняється в постійних інтеракціях між членами групи. У такий спосіб простір реабілітації стає уніполярним із центрацією на стосунках у групі і на своєму внутрішньому світі. Чітко простежується тенденція до дистанціювання від наркосередовища (по мірі збільшення часу перебування в реабілітаційному центрі) – більше того, дистанціювання набуває відцентрового характеру або й статусу страху повернення (у зв’язку із чим частина учасників пов’язує своє майбутнє з продовженням роботи в Центрі як наставників, тренерів, терапевтів тощо). Попередня дисфункційна центрація на полюсі родини так само загострюється у формі звинувачень, образ, бажання помсти, у т. ч. у вигляді майбутнього самопошкодження – “от вийду, візьму шприц і на очах батьків уколюся”. Потому така центрація зникає і по мірі руху шаблями реабілітації й терапевтич-

ного процесу втрачає свою дисфункційність. Субпростір родини починає сприйматися як “місце повернення”, як “домівка”, де очікують турбота, піклування, як “місце любові” та зона відповідальності за інших. Сама центрація на родині має флуктаційний характер: вона то з’являється, то зникає, подібно до коріння ризоми живлячи дерево одужання.

Додатковим елементом інтеракційного простору є привнесення у внутрішню групову інтеракцію нових дискурсів “людьми ззовні”, до яких належать соціальні працівники, терапевти центру, наставники. Відбувається розширення інтеракційного простору за рахунок збагачення новими формами інтеракції – терапевтичної, наставницької, що характеризуються балансом “влади” і “відкритості”. Це ті нові форми, які, власне, й забезпечують для клієнта центру, з одного боку, появу в життєвому світі нових контекстів (завдяки людям з іншою поведінкою, іншим досвідом) і, з другого боку, трансдискурсивну позицію щодо свого минулого інтеракційного простору (унаслідок стрибкоподібного занурення в новий інтеракційний простір).

Відтак проаналізуємо мотиваційні дискурси в “просторі вживання”, щоб потому простежити трансформації, які відбуваються в ході реабілітації. Головне, майже у всіх учасників дослідження простежується зсув наративно-ментативного балансу в бік наративів – до такої міри, що ментативних фрагментів у текстах фактично немає. Оскільки на стадії перед-наміру ще немає мотивації змін і йдеться лише про підготовку до її появи, а також з огляду на роль наративів у стабілізації життєвого світу, отриманий результа цілком піддається поясненню. Зафіксований, ригідний життєвий світ потребує підтримки, яку знаходить у “великому наративі”, який так само потребує малих наративів (мікронаративів) для своєї підтримки. Переплітаючись у гіпертекстах та інтертекстах, вони разом утворюють чітку систему пояснень світу, своєї поведінки, поведінки інших, непіддатливу для дестабілізації, а тому закриту для ментативів. Що ж до самої наративної структури, то вона складається з мікронаративів, об’єднаних у “великий наратив”, у центрі якого – сама особистість і її потреба в психоактивній речовині. Остання є постійним контекстом великого наративу, чи не головним героєм і провідною темою.

Зважаючи на те, що всі мікронаративи “працюють” на одну тему, як і передбачалося, вони майже всі є монотематичними. Коли немає ментативного компонента, то немає і ув’язки між окремими мотиваційно-дискурсивними ланцюгами. Через це виникає фрагментованість мотиваційного дискурсу, а мотиваційно-дискурсивні ланцюжки, що містили б більше як три ланки, практично не утворюються.

У наративно-ментативному вимірі можна виокремити такі практики конструювання мотиваційного дискурсу: практики переважно наративного конструювання мотиваційного дискурсу; практики ментативної компенсації; практики уникання конструювання мотиваційного дискурсу. У структурному вимірі виявлено одиничні і колові структуроморфні практики з незначною кількістю ланцюжків. У темпоральному вимірі простежується домінування “то-му-що”-практик і темпоральних оксюморонів.

По мірі входження в новий інтеракційний простір, простір реабілітації, відбуваються трансформації мотиваційного дискурсу. Цей процес не є ані лінійним, ані швидким, радше – колоподібним із тенденцією до спіралеподібності. Старі теми змінюють своє звучання, набувають нових підтем, потім – знову звучуються і знову розширюються. Додаються нові змісти, спочатку як “привнесені ззовні”, “неширі”, що прочитується за інтонацією, жестами, неприродністю текстів, але які з часом приймаються, вбудовуються у наративи.

Зміни розпочинаються не з ядра, а з поступового, повільного розхитування периферійних частин теми за рахунок організованого співробітниками реабілітаційного центру збагачення інтеракційного простору ментативами і ментативними провокаціями (зовнішніми спонуканнями до ментативізації текстів, приміром організованим читанням та обговоренням прочитаного, письмовими описами своїх почуттів). У такий спосіб первинні наративні структури мотиваційного дискурсу пронизуються новими ментативними прожилками, які поступово стають усе потужнішими і зрештою розривають усталену систему інтертекстів, провокуючи кризи й зміни в життєвому світі. І за якийсь час вибудовуються нові тексти, нові наративи, поєднані в нові інтертексти. Пройшовши через ментативний хаос, життєвий світ стабілізується новою наративізацією, а мікронаративи “перепрошиваються” ментативами.

Висновки

Простеживши трансформаційні процеси, які відбуваються у структурах мотиваційного дискурсу і практиках його конструювання в інтеракційному просторі реабілітації, можна зробити низку узагальнень. Отже, істотно змінюється наративно-ментативний баланс у бік зростання кількості ментативів, що підтверджує вищенаведені висновки про роль ментативів у трансформаційних процесах мотиваційного дискурсу. При цьому баланс зростає хвилеподібно – періоди зміщення в бік ментативу змінюються періодами наративізації, далі настає наступний подібний цикл. Можна висувати, що в такий спосіб мікрореконструкції мотиваційного дискурсу змінюються мікрореконструкціями, які фіксуються в наративній формі, і особистість переходить до наступної стадії змін (формально процес можна уявити у вигляді рекурсивної спіралі – мала спіраль “закручується” у велику спіраль). “Великі наративи”, виявлені в попередньому інтеракційному просторі, тут поступово розмиваються, розчиняються в наративному міксі. З’являються політематичні наративи, що свідчить про збагачення мотиваційного дискурсу і, як показують результати дослідження, зменшення його фрагментованості й зростання зв’язності (мотиваційно-дискурсивні ланцюжки зростають до 4-5 ланок). Мотиваційний дискурс іще не можна назвати збагаченим, однак його збідненість тенденційно спадає.

Що ж до практик конструювання мотиваційного дискурсу, то з ними відбуваються такі трансформації: 1) у наративно-ментативному вимірі: практики переважно наративного конструювання мотиваційного дискурсу зникають; практики ментативної компенсації зберігаються; практики уникання конструювання мотиваційного дискурсу зникають; з’являються практики ментативного підсилення мотиваційного дискурсу; 2) у структурному вимірі: одиничні та колові з малою кількістю ланцюжків залишаються, але до них додаються множинні і ланцюжкові, зі збереженою структуроморфністю; 3) у темпоральному вимірі домінування “тому-що” знижується порівняно з попереднім періодом і зростає вага “для-того-щоб”-практик (які, однак, не стають домінуючими); практики побудови темпоральних оксюморонів трапляються рідко.

Підсумовуючи результати дослідження трансформаційних процесів у мотиваційному дискурсі особистості, можна виокремити

кілька типів трансформацій: тематичні (перебудова тематики мотиваційного дискурсу); структурні (зміна наративно-ментативної структури дискурсу); трансформації практик (зміна звичних практик конструювання дискурсу). Тематичні трансформації відбуваються в таких напрямках: 1) зміна змістового наповнення вже наявної тематики, зміна її полюса, центрованості; 2) додавання нових тем з подальшим їх розвитком; 3) розчинення окремих тем, їх зміщення на периферію. Структурні трансформації відбуваються в напрямку ускладнення наративно-ментативних структур, зокрема зростання мотиваційно-дискурсивного навантаження наративів та зміщення наративно-ментативного балансу в ментативний бік (до середини процесу реабілітації) з наступним поверненням до попереднього рівня (при наближенні до завершення реабілітації). Отож загальний вигляд трансформаційних процесів близький за формою до рекурсивної спіралі (велика спіраль, яка складається з малої спіралі, мотиваційно-дискурсивна трансформаційна спіраль). Трансформації практик конструювання мотиваційного дискурсу відбуваються за схожим принципом: стратегіальні практики конструювання наративу (початок реабілітації), розхитування й ментативізація, запуск ризомоподібних процесів, потому – стабілізація за рахунок стратегіального конструювання наративів і тематик мотиваційного дискурсу.

Важливим підсумком дослідження трансформаційних процесів мотиваційного дискурсу наркозалежних осіб є також виявлення й підтвердження ролі вчинку, який, власне, і робить можливими зміни: це вчинок звернення до реабілітаційного центру, вчинок прийняття нового дискурсу, вчинок озвучування власного дискурсу в присутності інших, а також, хоча це прямо і не вивчалось, вчинки близьких до наркозалежної особи людей щодо зміни свого власного дискурсу.

РОЗДІЛ 2

АСОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ ПРОБЛЕМНОЇ МОЛОДІ І СТАБІЛІЗАЦІЙНІ РЕСУРСИ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Соціально-психологічні практики життєтворення особистості в субкультурах проблемної молоді

2.1.1. Субкультури проблемної молоді: пошуки себе

У сучасному суспільстві входження молоді в доросле життя завжди було тернистим шляхом пошуку себе, експериментування, знаходження адекватного самовираження у взаємодії з довкіллям. Особливої гостроти ця проблема набула в сучасному світі глобалізації, де стресогенний тиск на молоду особистість значно посилюється.

Сьогодні субкультури є досить поширеним явищем у молодіжному середовищі, закономірним етапом соціалізації. Основою, що консолідує молодіжні субкультури, стають практики, які визначають спосіб життя, норми і правила поведінки членів таких субкультур. З'ясуванню особливостей, які вирізняють одні молодіжні субкультури серед інших, присвячено чимало досліджень. Молодіжні субкультури можуть мати екстремістський, кримінальний характер, заходити в конфлікт з гуманістичними цінностями сучасної культури. У цьому разі вони належать до контркультури [Корецький, 2006; Виговський, 2011]. Контркультурний характер певних молодіжних субкультур часто зумовлений також їхньою безпосередньою пов'язаністю з наркотизацією молоді, що належить до цих молодіжних об'єднань [Косарецький, 2006; Невядомська, 2004].

У середовищі проблемної молоді свою специфіку мають також гендерно-статеві, гомо- та гетеросексуальні практики, які значною мірою втрачають свою функцію засобу любовно-інтимної